

**ПРОШЛО И БУДУЋЕ У КУЛТУРИ
СРБА И БУГАРА
МИНАЛО И БЪДЕЩЕ В КУЛТУРАТА
НА СЪРБИ И БЪЛГАРИ**

ПРОШЛО И БУДУЋЕ У КУЛТУРИ СРБА И БУГАРА
МИНАЛО И БЃДЕЩЕ В КУЛТУРАТА НА СЃРБИ И БЃЛГАРИ

Тематски двојезични зборник радова

DOI: <https://doi.org/10.46630/pbk.2024>

Оперативна уредница
Др Маја Д. Стојковић

Рецензенти
Данијела Поповић Николић
Александра Лончар Раичевић
Ценка Николова Иванова
Валерија Живова Тодоров

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

ПРОШЛО И БУДУЋЕ У КУЛТУРИ СРБА И БУГАРА

МИНАЛО И БЪДЕЩЕ В КУЛТУРАТА НА СЪРБИ И БЪЛГАРИ

Тематски двојезични зборник радова

Приредила
Проф. др Снежана Божић

Niš, 2024.

(1–19, 2004–2023)

- Трпеза у култури Бугара и Срба* (Велико Трново, 2004)
Комично у култури Срба и Бугара (Ниш, 2005)
Своје и туђе у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2006)
Еротско у култури Срба и Бугара (Ниш, 2007)
Игра у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2008)
Тело и одело у култури Срба и Бугара (Ниш, 2010)
Село и град у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2011)
Име у култури Срба и Бугара (Ниш, 2012)
Време и простор у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2013)
Стварност и фикција у култури Срба и Бугара (Ниш, 2014)
Реч и гест у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2015)
Емоције у култури Срба и Бугара (Ниш, 2016)
Лепота у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2017)
Музика у култури Срба и Бугара (Ниш, 2018)
Политика у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2019)
Обичаји у култури Срба и Бугара (Ниш, 2021)
Пут у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2022)
Пријатељство у култури Бугара и Срба (Велико Трново, 2023)

*ПРОШЛО И БУДУЋЕ У КУЛТУРИ СРБА И БУГАРА /
МИНАЛО И БЃДЕЦЕ В КУЛТУРАТА НА СЪРБИ И БЃЛГАРИ*

деветнаести је по реду двојезични тематски зборник,
настао као резултат сарадње Филозофског факултета Универзитета у Нишу и
Филолошког факултета Универзитета „Св. св. Њирило и Методије” из Великог
Трнова.

(6–9. априла 2023. године)

Редакција зборника

Снежана Божић, уредник	Ценка Николова Иванова
Христина Аксентијевић, секретар	Валентина Седефчева
Јелена Јовановић	
Драгиша Бојовић	

Превод резимеа

Валентина Седефчева

Сава Стаменковић

ИДЕНТИТЕТ(И) У ВРЕМЕНУ: ГЕОРГИ ГОСПОДИНОВ, АНА РИСТОВИЋ

Проналазећи теоријско-методолошко утемељење у студијама културе / теоријама носталгије и сећања, рад представља резултате сагледавања изабраних прозних дела бугарског писца Георгија Господинова, уз додатни осврт на збирку есеја српске списатељице Ане Ристовић, која се са његовом прозом може тематски и смисаоно повезати. Та веза упућује на заједничко комунистичко/социјалистичко и постсоцијалистичко искуство аутора, на близину и *блискост* простора и друштвених заједница чији су они део и глас. Примарни истраживачки циљ био је разматрање питања идентитета (индивидуалног, групног, колективног) у посткомунистичком/постсоцијалистичком друштву, односно откривање идентитетских модела који се унутар датих наратива ре-конституишу и/или преиспитују. Посебно се у раду бавимо стваралачким поступцима којима се постиже идентитетско „разлиставање” појединца, подстакнуто комплексним спољашњим околностима и унутрашњим императивима саме личности, као и питањима посткомунистичке носталгије, којом су проза Господинова и књига А. Ристовић снажно обележени. Комплексност, динамичност и пластичност категорије идентитета омогућава различите врсте стваралачког поигравања и обликовања књижевне грађе, слободно кретање ликова кроз време и простор, жанровску пропустљивост текста и сл., што Господиннов посебно ефектно користи. Све су то видови уметничког преиспитивања феномена пролазности и трајања, памћења и заборава, начина постојања у простору и времену, са собом и међу људима, односно вечитих питања смисла књижевности, историје и (појединачног) људског живота. Поред тога, успостављање додирних тачака између романа Господинова и есеја Ане Ристовић отвара простор за нова истраживања наднационалних особености једног доба које је, под окриљем сличних друштвено-политичких околности, појединачним људским судбинама на различитом географском простору да(ва)ло заједничка обележја.

Кључне речи: идентитет, прошлост, памћење, заборав, постсоцијализам, носталгија

У српском књижевном простору Георги Господинов (1968) појавио се још 2001. године, када је преведен и објављен његов *Природни роман*.² Низали су

¹ snezana.bozic@filfak.ni.ac.rs

² Занимљиво је да је управо превод на српски био први превод било ког његовог дела на неки страни језик, а да је *Природни роман* преведен на 20 језика. Тако је започела књижевна каријера Г. Господинова ван граница Бугарске. Тренутно је он један од најпревођенијих, најпознатијих бугарских писаца у Европи и свету, добитник неколико међународних књижевних награда, међу којима су и *Стрега* (2021) и *Букер* (2023), обе за роман *Временско склониште*. У контексту

се потом преводи збирки кратких прича *И друге приче* (2011), *И све постаде месец* (2016), *Сва наша тела* (2019), романа *Физика туге* (2013) и, коначно, *Временско склониште* (2023).³ То дуго присуство на ширем културном и књижевном простору (Балкана) омогућило је струјање утицаја, размену идеја, отварање тема које су на одређени начин заједничке и блиске једном броју аутора (нпр. Л. Басташић⁴, Г. Господинов, М. Јерговић, Д. Угрешић, Б. Миљковић и др.). Тематски се њима придружује и песникиња и преводилац Ана Ристовић (1972) својом збирком есеја, записа насталих у „краткој шетњи кроз ишчезло”, како гласи поднаслов њене *Књиге нестајања* (2020).

За потребе овог рада, у истраживачки фокус стављени су управо Георги Господинов и Ана Ристовић. Рецепцијско „здруживање” њихових остварења обезбеђује сагледавање изабране проблематике у поменутом проширеном културолошком, социјално-политичком, односно историјском контексту, из кога се недре небројене индивидуалне приче; тај контекст истовремено је оквир колективног сећања / културног памћења заједница којима носиоци тих прича припадају и које га, у нужно узајамно-повратној релацији, изнова генеришу и ре-успостављају. Поред неизоставног реферисања на теорије колективног памћења (М. Албаша, Ј. и А. Асман, П. Норе, Ц. Тодорова, Т. Кулића), такво читање и тумачење додатно могу продубити књижевнотеоријски увиди о постојању заједничких особености књижевности Источне Европе након пада Берлинског зида (1989) (в. VANTEL 2006), као и успостављање веза са појмовима рестауративне и посебно рефлексивне посткомунистичке носталгије (ВОЈМ 2005), чијом се подврстом сматра и југоносталгија; оно, такође, отвара питања потребе за активирањем новијих теоријских одређења сложеног концепта носталгије (каква су нпр. сентиментална или неоносталгија) како би се схватило да ли су ова остварења „само појединачни израз[и] индивидуалног сећања” „суочавања са идентитетским траумама нестанка властите прошлости” (сасвим у духу рефлексивне носталгије Бојмове⁵) (в. ПОРОВИЋ–BELC 2014: 25) или да, баш зато што

теме о којој је овде реч, важно је поменути да је Господинов и добитник награде *Прозарт* (2016), за допринос развоју и афирмацији савремене *балканске* књижевности, као и да је исте године, 2016, одликован Орденом Ђирила и Методија за допринос бугарској култури и образовању. Опсежнија биографија писца доступна је на сајту српског издавача (*Геопоетика*).

³ Издавач свих његових дела у Србији је *Геопоетика издаваштво*.

⁴ На пример, као мото за збирку прича *Млијечни зуби* (2020) Лане Басташић узета је реченица из романа *Физика туге* Господинова: „На почетку свега... стоји једно дете, бачено у подрум” (2013: 56).

⁵ Бојмова говори о две врсте носталгије, рестауративној и рефлексивној. Прва представља „покушај трансисторијске реконструкције изгубљеног завичаја” и „за њу постоје две основне приче – повратак коренима и завера. Насупрот томе, рефлексивна носталгија не држи се једне приче, већ испитује на које је све начине могуће живети на више места истовремено и замишљати различите временске зоне; она воли детаље а не симболе. [...] Ова типологија носталгије дозвољава нам да направимо разлику између националног сећања, које се темељи на јединственој причи о националном идентитету, и друштвеног сећања, колективног оквира који обележава али не дефинише индивидуално сећање” (ВОЈМ 2005: 23). Све поменуте категорије

представљају континуитет некадашњег простора и идентитета који се за њега везују (југословенски/бугарски, балкански, социјалистички/постсоцијалистички), ова дела доносе и врсту критичког ангажмана (субверзије) у односу на време (друштво/државу) у коме настају⁶ (крај друге деценије 21. века, Бугарска, Србија, Европа). Карактеристичним стваралачким поступцима, а преко бројних мотива – детињства, старења и деменције, несталности идентитета, напуштености, страха, туге и меланхолије, (не)сећања и памћења и др., актуализују се и уметничким средствима истражују универзалне, вечно актуелне људске запитаности о пролазности и трајању, начину постојања у свету, простору и времену, у ужој и широј заједници, о смислу књижевности, историје и биографије, и комплексни односи који се међу побројаним категоријама успостављају.

„ДА ЛИ САМ СВЕ ТО ЈА?": ИДЕНТИТЕТ(И) У ВРЕМЕНУ И ПРОСТОРУ

Делећи мишљење о томе да појам идентитета „има изузетно узбудљив семантички живот, који се веома често налази на самој ивици свога постојања” (СТЕВАНОВИЋ 2014: 6), тј. да је готово немогуће прецизно и једноструко одредити његово значење (боље речено, сва његова значења), остајемо на трагу најопштијих тумачења и дистинкција, а која су опет релевантна за промишљање овог важног питања Господиновљеве прозе. Почев од филозофских схватања које дају Џон Пери и Џон Лок⁷, до најновијих психолошких и социолошких, истиче се да је значење идентитета увек *релационо*, те да о њему можемо говорити у филозофским и психо-социолошким категоријама *истости*, једности, сопства, односно *одређености* (в. MIRIĆ 2001). Сложеност, амбивалентност, динамичност, процесуалност и флуидност идентитета уједињују гледишта на биће као флукс (ток, промену) и сталност, континуитет, припадност. Идентитет се образује у пресецању низа идентитетских конституената (пол, род, раса, нација, класна, верска, политичка, професионална припадност) и у односу на одређену референту тачку (в. СТЕВАНОВИЋ 2014: 9, 21). Имајући у виду од-

сећања могуће је препознати у тематским и идејним оквирима романа *Физика туге и Временско склониште*.

⁶ Овакво питање, у контексту разматрања начина деловања различитих савремених уметничких пракси на постјугословенском метапростору, постављено је у раду РОПОВИЋ–BEVC 2014. и преузели смо га уз незнатну модификацију, јер се готово у потпуности уклапа у наш истраживачки концепт.

⁷ За разумевање начина на који се идентитети конструишу у прози Господинова корисно је Локово проналажење критеријума идентитета у рефлексивној свести и сећању, „тако да би се могло рећи да два истовремена искуства припадају истој особи уколико је једно од њих у ствари рефлексивна свест о оном другом, док неистовремена стања припадају истој особи под условом да касније стање може да садржи сећање на рефлексивну свест садржану у ранијем стању. Тако, према Локу, човеков идентитет допире само до оних искустава из прошлости чије се рефлексивне свести може сетити” (MIRIĆ 2001: 52).

нос Господинова према категорији времена и идентитета, односно начине на који се у његовој прози оне укрштају, од значаја је и одређење према коме је „[н]аше [...] биће скуп различитих идентитета који су у прошлости настајали и нестајали, изграђивали се и разграђивали. Зато је историја нашега бића – наше *ја*, или Сартровим речима речено: 'Ја сам онај који сам био' – сви који су били ја, сви ја које сам хтео бити, сви они ја које јесам и које ћу хтети бити" (ZLATAR 2004, према БОЖИЋ 2021: 55).

Бројни парадокси и апорије на којима почива феномен идентитета широко су поље за стваралачку игру и истраживања Георгија Господинова и он им се без задршке препушта. Свој роман *Физика туге* (2013) утемељиће управо на особеном схватању плуралности идентитета (не нужно људског) који се, на различите начине, сустичу и растачу у појединцу. На трагу епиграфом маркиране жеље Флоберовог Св. Антонија – да се у једном тренутку буде *све*, да се буде *материја*, роман отвара *Пролог*, у коме се хомодијегетички наратор оглашава различитим гласовима из сваког у мноштву својих *ја* (као „људско биће мушког пола”, винска мушица, одувек рођен, који/која тек треба да се роди...), а завршава се значењски упечатљиво, сведочећи, с једне стране о потреби, а с друге о (не)могућности језика да испољи унутрашње мноштво: „Сећам се да сам рођен као жбун шипка, јаребица, гинко билоба, пуж, облак у јуну (сећање је крхко), љубичасти јесењи шафран покрај Халензеа, рана трешња окована окаснелим априлским снегом, као снег што је окувао преварену трешњу... / *Ја смо*” (ГОСПОДИНОВ 2013: 16, подвукла С. Б). И свако од тих *ја* обележено је тренуцима / временом сопственог трајања и пролазношћу, па на самом крају романа, у *Епизоду*, стоји: „Ја смо *били*” (Исто: 334, подвукла С. Б).

Овакав оквир успоставља доминантно лирску атмосферу романа, претходно наговештену и насловом, у коме се гнезди она „непреводива” особеност бугарске (балканске) туге „за нечим што си изгубио а није сигурно да си га икада имао”, осећања које има сопствену *граматику* (ГОСПОДИНОВ 2018: 94), по опису сличног осећању носталгије. Наглашена емоционалност, као и у метафори лавиринта срећно нађено поетичко решење за широк и дубок стваралачко-истраживачки захват у категорије времена и простора (уз посебно успелу реинтерпретацију мита о Минотауру, који „није страشان, већ тужан. Један меланхолични Минотаур”, заправо напуштени дечак у коме има много људског и „туге коју не поседује ниједна животиња”, ГОСПОДИНОВ 2013: 24–25), одраз су специфичног поетског доживљаја света, склоности ка рефлексiji, али и вештине да се преко обраде личног успостави поглед у дубину, и тако досегне до универзалног. Хомодијегетичком наратору (главном лику) овде је дата способност „усељавања”, преношења у туђа сећања (блиских рођака и предака), да би одатле, изнутра, проговорио о најинтимнијем, потиснутом и скривеном – о најболнијем. То се на плану наратије постиже смењивањем перспектива првог и трећег лица, а мотивисано је „радикалним емпатичко-соматским синдромом”, од кога наратор пати у детињству. Ова „надреална окосница” омогућава приповедање о искуству живота у Бугарској током Првог и Другог светског рата; временом се поменути синдром губи, а главни лик, „одростајући у доба претње

апокалиптичког сценарија нуклеарних напада (Хладни рат), постаје опсесивни колекционар прича за будуће читаоце. [...] [Н]ајприсније је приказано искуство живота у социјалистичкој Бугарској” (НОИС 2018). У потпуном садржинском и формалном сагласју, роман се састоји од фрагмената различите дужине, аутобиографских исечака и слика из периода одрастања, од аутопоетичких пасажа и прича у којима се времена „сустижу и преплићу. Неки догађаји се дешавају сада, други у далекој и неупамћеној прошлости. [...] Прича вијуга као лавиринт и, нажалост, никада нећу моћи да се вратим њеним стопама, причама са слепим ходницима, нитима које се кидају, мртвим угловима и очигледним неусклађеностима. Што невероватније делује, то јој више верујеш” (ГОСПОДИНОВ 2013: 25–26).

Преиспитивање категорије идентитета, примарно индивидуалног, персоналног – *ја*-идентитета, а последично колективног/породичног/националног – *ми*-идентитета (коме је више простора за проблемску разраду дато у роману *Временско склониште*), и феномена времена, представљају основу књижевне анализе различитих аспеката егзистенције у романима и причама Господинова. Посебно оригиналним чини се успостављање трансгенерацијског наративног идентитета (деда–отац–син), потом примењене технике (поменуто хомодијегетичко приповедање, различити видови фокализације, коментар, досетка и поентирање, лиризам) за дочаравање особеног „преливања” једног идентитета у други, за убедљиво представљање тачака у временском раслојавању сопства (дечаштво–младост–старење), за умногостручавање и промену, односно препознавање *истости* једног *ја* присутног, кроз претке и потомке, у прошлом, садашњем и будућем. Добру илустрацију овог наизглед апстрактног али суштински једноставног и јасног поимања света, са још експлицитнијим фокусом на препознатљиву *истост* (јединке) у *различитости* (времена), доноси кратка прича „Сва наша тела”, према којој је насловљена и читава збирка „суперкратких прича” (2018, прев. 2019), или прича „Да ољуштиш јабуку” (Исто: 14). Лирско носталгичан тон ове прозе читаоца лако преводи на поље размишљања о флуидности чежње која се њоме разлива, утврђујући се у модерној дефиницији носталгије, која је данас, према савременим теоретичарима, не толико просторна колико временска чежња, и обухвата „читав спектар појмова, симбола, предмета, звукова, мириса, укуса” (ЅОР 2011). Управо на тој тачки проза Господинова додирује се и значењски укршта са *Књигом нестajaња* Ане Ристовић.

„САКУПЉАЧ ПРОШЛОСТИ”: ГОСПОДИНОВ, АЛИЈАС ГАУСТИН

У уводу једне од темељних студија за бављење феноменом носталгије *Будућност носталгије* (2001, прев. 2005), ауторка Светлана Бојм запажа да је упоредо са „фасцинацијом сајбер простором и виртуелним глобалним селом” на делу и „глобална епидемија носталгије – афективне жудње за заједницом која има колективно сећање, чежње за континуитетом у фрагментарном свету” (17, 19). Стога носталгију види као „симптом нашег доба”, али и његов „одбрамбени механизам”. Можда се (и) тиме може објаснити интересовање и успех који

је Господиновљева проза доживела на ширем европском простору – носталгија је њена кључна реч, есенцијално осећање; она испитује и истовремено утажује ту општеприсутну жудњу за прошлим, успоставља дијагнозу и лечи. У том смислу, романи Господинова могу се посматрати као успела стваралачка апликација теоријских поставки у поменутој студији Бојмове,⁸ која, у нашем читању, стоји као теоријски пандан његовој прози и омогућава боље разумевање културно-антрополошких и културно-историјских феномена, какви су, поред носталгије, идентитет, памћење, сећање, меланхолија, заборав и сл. Уметнички обрађене, ове категорије код Господинова добијају потребну емоционалну и естетску ауру⁹, која обезбеђује особену комуникацију са читаоцем.¹⁰

Да је својом поетиком Господинов готово у потпуности на трагу филозофских и антрополошких промишљања Светлане Бојм, те да се преко лика Гаустина, али и хомодијегетичком нарацијом п(р)ојављује као парадигма рефлексивног носталгичара потврђује и следећи навод:

На први поглед, носталгија представља чежњу за одређеним местом, али она је у ствари жудња за неким другим временом – за временом нашег детињства и споријим ритмом наших снова. У ширем смислу, носталгија представља побуду против модерног поимања времена, времена оличеног у историји и прогресу. Носталгичар жели да поништи историју и да је претвори у приватну колективну митологију, да путује унатраг кроз време као што може поново да отпутује до неке тачке у простору; он одбија да се препусти иреверзибилној природи времена која загорчава људски живот. (ВОЈМ 2005: 18–19)

У опису односа носталгичара према времену и историји препознајемо идејно језгро које оваплоћују ликови Господиновљеве прозе, пре свега аутофикцијски наратор, а одмах за њим и својеврсни његов алтер его – лик чудесног Гаустина. Он је (текстуално) опредмећење идеје о људској егзистенцији која укида временско-просторна ограничења, односно реализација става да је „човек једина временска машина којом располажемо” (ГОСПОДИНОВ 2023: 13). Овај добри (све)временски дух Господиновљеве прозе, „бескућник у времену”, оличење Марголиновог теоријског концепта транссветовне наративне јединке, лута просторима књижевног универзума – као песник, филозоф, познатик, пријатељ, некад споредни, епизодни, а у најновијем роману као главни јунак – геријатријски психијатар и писац, сведочећи о парадоксима истодобне несталности и трајања, јединства и дифузности, истости и другости, вишеслојности, телесности и духовности једног идентитета. Гаустин, који се „прескачући из столећа у столеће појављује као сведок времена, домишљат је ауторов

⁸ У неким тачкама проза Господинова отвара се и ка делу Марије Тодорове *Имагинарни Балкан* (1999).

⁹ Евокација имена и дела Валтера Бењамина није случајна.

¹⁰ Истини за вољу, треба рећи да и студија Бојмове на плану језика и стила поседује квалитете који је приближавају уметничком тексту, јер теоретичарка промишља из сопствене позиције егзиланта и носталгичара. Њен теоријски дискурс поприма мимикријски флуидне и емоционално засићене контуре феномена који разматра.

изум, [књижевно средство] за превладавање заборава¹¹”, средиште стваралачке наративне игре и идејна жижа Господиновљеве прозе. Он је оличење оног стишаног, али увек присутног духа историје, приватне и јавне, који је у поседу сваког човека (део његовог идентитета), али коме тек ретки, попут Господинова, омогућавају да се издвоји и „отелотвори”, пристајући да с њим деле физичко тело (главу, срце, душу) и сопствене иницијале.¹² То су „опипљиве” тачке за његово усидрење, све остало су простори слободе – маште, емоција, мишљења. У крајњој инстанци, Гаустин је смислено употребљено књижевно средство које читаоцу показује начине за активирање сопствених погона за кретање кроз време, пример за то како се игра (ис)та игра надмудривања времена, коју је Господинов у потпуности усавршио. Ипак, остаје питање да ли је у њој и победио, тј. може ли се победити. Испоставља се да на крају увек долази заборав (онога што је било и што ће бити), гашење свести (постепени али неопозиви губитак памћења), повратак на почетак. „Ниједно време ти не припада, ниједно место није твоје” (ГОСПОДИНОВ 2023: 267). Тај „синдром неприпадања”, стања које је „неизлечиво”,¹³ сенчи читаву његову прозу топлом тугом (као у „светско поподне у коме нам се сенке издужују под одлазећим сунцем, пре него што се спусти вече”, ГОСПОДИНОВ 2023: 264), меланхолијом која је истовремено и блага и узнемирујућа, прихватањем спознаје о неминовности краја и потребом да се тај крај одложи, заборави. На трагу свих апорија и парадокса које, доследно, актуализује, овај роман о сећању, о временским склоништима као терапији од заборава (клинике за прошлост¹⁴), постаје прича наратора који и сам губи памћење¹⁵, а тиме његов и иначе нестабилан (многострук, полиморфан) идентитет постаје сасвим замагљен. У *Епилогу*: „Више се не сећам да ли сам ја измислио Гаустина или он – мене. Да ли је постојала она клиника за прошлост

¹¹ Теорије културног памћења уче нас да је заборав друга страна сећања, избором онога што памтимо чинимо избор и онога што ћемо заборавити.

¹² Сам аутор у једном новијем интервјуу објашњава да је Гаустин „све оно што због властитих ограничења свог тела и свог времена, а можда и воље, ја не могу учинити”. <<https://mvinfo.hr/clanak/georgi-gospodinov-knjiznice-su-istinska-vremenska-utocista>> 15. 12. 2023.

¹³ Исто читамо у ВОЈМ 2005: 16.

¹⁴ „Експеримент се огледао у томе да направимо заштићену прошлост или ’заштићено време’. Временско склониште. Желео је да отворимо прозор у времену и да тамо живе болесници, али и њихови ближњи. [...] Идеја је била да остану заједно у истој години, да се срећу на једином могућем ’месту’ – у години која још увек тиња у родитељском сећању што гасне” (ГОСПОДИНОВ 2023: 94–95). Из те идеје настаје клиника са „спратовима прошлости” – шездесете, седамдесете, осамдесете... Број потребних клиника расте, а ситуација се компликује када и здрави људи, и читави народи, пожелe да се врате у најбоља времена своје егзистенције. Интимне приче призивају колективне, отварајући питање о могућности терапијског учинка и смислу покушаја потпуне реконструкције прошлости.

¹⁵ Тако се потврђује још једна идентификација на којој се инсистира у роману *Физика туге* и у појединим кратким причама, а која такође открива однос према прошлости – о телу које памти своје претке (тело оца, тело деде), о истости идентитета у генерацијски различитим телима. У неколико епизода романа *Временско склониште* испричана је прича о оцу оболелом од алцхајмера, а таква судбина, видимо на крају романа, намењена је и сину.

или је то била само идеја, забелешка у бележници, случајно пронађени део новина? И да ли се све оно око доласка прошлости већ догодило или почиње од сутра?...” (ГОСПОДИНОВ 2023: 270).

Занимљиво је пратити генезу (и егзистенцију) лика Гаустина из дела у дело, његово појављивање најпре у песми, потом у краткој причи (једна је чак насловљена његовим именом), да би се одатле, карактеристичним развијањем, премештањем, инкорпорирањем у нове целине, ти прозни фрагменти у којима се Гаустин појављује ујединили, уцеловили романом, у коме је он, поред наратора, главни лик. Тако је у основи концепције и конструкције романа *Временско склониште* управо фигура Гаустина; она је, истовремено, и поетичко „оправдање” за примењене поступке који би, у другачијем тематском и, уопште, поетичком контексту, могли од стране књижевне критике бити виђени као слабе стране (понављања, дубљење исте теме на сличан начин из књиге у књигу, превише присутне аутоцитатности, заправо репетитивност оличена у уграђивању раније публикованих кратких прозних записа у роман(е) и сл.). Међутим, не треба изгубити из вида да се свако понављање у контексту промишљања категорије времена може схватити и као свесна активација механизма памћења, као тежња за фиксирањем стално измичућих фрагмената стварности (емпиријске и фикцијске). Домишљато, Господиновљев Гаустин изговара: „Изрека да се не може два пута ући у исту причу, није тачна. Може. То је оно што ћемо ми радити” (ГОСПОДИНОВ 2023: 48). Поред тога, Господинов пише баш онакву књигу каква (му) је потребна, „храбру и неутешну у исто време, [...] у којој све приче, стварне и нестварне, пливају око нас у првобитном хаосу, вичу и шапућу, умиљавају се и кезе, сударају се и одбијају у мраку” (ГОСПОДИНОВ 2023: 269). Заправо, баштинећи добро познате постмодернистичке стваралачке праксе (плуралност виђења, фрагментарност, документарност, каталогизирање, цитатност, мистификације, метафикционалност, аутореференцијалност, рециклажно преузимање различитих садржаја и др.), хибридни¹⁶ романи Господинова управо на плану поетике кореспондирају с концептима које темати-

¹⁶ Из сегмента „Епиграфика”, који отвара роман *Физика туге*: „Чисти жанрови ме не интересују много. Роман није аријевац” (ГОСПОДИНОВ 2013). У поступку постмодернистичке мистификације, стваралачке игре с пронађеним рукописима, бележницама, објављеним књигама и научним радовима наведено је приписано Гаустину и његовом тексту *Роман и ништа*.

Овде је zgodно упутити на критички осврт М. Јерговића, који питање жанра истиче као оно које се увек покреће кад је реч о Господинову: „Од свих мојих писаца код њега је најизраженија та зачудна карактеристика: умјетност му је у фактури текста, у његовој фабули, у памтљивој шифри, лозинки, анегдоти. Нешто је балканско и у томе, нешто што се као начин и као доживљај свијета шири од Истре према југу, југоистоку, и подразумемијева тај чудесни оријентални, отомански анегдотариј, из којег је потекло више велике књижевности, поезије и прозе, него из академске традиције овога свијета. *Господинов је писац без жанра. Он је архитект без нацрта, који гради по имагинарним пројектима. Његов роман јест и није роман, његова суперкратка прича јест и није прича. [...]* Дух Господиновљеве приповијести обично је у глави његова читатеља. Усели се тамо као вирус, па се развије у нешто што је много шире и опсежније од текста, који каткад није дужи од једне-двје реченице” (JERGOVIĆ 2020, подвукла С. Б.).

зују (а који су флуидни, полицентрични, полиморфни¹⁷). Поред тога, примењени поступци представљају добро изабрану стратегију за убедљиво приспитување постсоцијализма, јер је уметнички (идеолошки) израз постсоцијализма био управо постмодернизам.

Стилска разноликост фрагмената отвара простор критичким опсервацијама, најчешће из Гаустиновог пера, што све открива богату књижевно-културолошку теоријску залеђину текста и ерудицију самог аутора, доприносећи укупном критичком ангажману овог романа:

Што више друштво заборавља, то неко више производи, продаје и вишком сећања попуњава испражњена места. Прошлост, направљена од лаких материјала, пластично сећање, као из 3Д штампача. Сећање по потреби и потражњи. Нови леги – различити облици прошлости нуде се и тачно се уклапају у празно место. Још увек је присутно колебање да ли је то што описујемо дијагноза или економски механизам.

(Гаустин, *Нове и предстојеће дијагнозе*), (ГОСПОДИНОВ 2023: 163)

И на крају, примењени стваралачки поступци ефектно дочаравају идентитетско раслојавање (деконструкцију) и омогућавају да кретања лик(ов)а кроз различита времена и просторе приче буду у рецепцијском смислу уверљива. Због свега наведеног, својим *поетичким идентитетом* Господиновљеви романи остављају утисак припадности другим, прошлим временима, које само сећања и књижевност могу вратити.

КРАТКА ШЕТЊА КРОЗ ИШЧЕЗЛО А. Р. & КРАТКИ РЕЧНИК ЗАБОРАВЉЕНОГ Г. Г.

Есеји Ане Ристовић својом лексиконском, каталошком формом додатно фиксирају и опредмећују апстрактне теоријске концепте о којима је било речи, потврђујући да, када је реч о носталгији (и њеним елементима присутним у меланхолији, осећању недефинисане а константно присутне туге), конкретне појаве и предмети, детаљи свакодневице, имају способност да се путем „асоцијативне магије” претворе у знакове који призивају одређена сећања, тј. конкретне тренутке неког прошлог времена за које се везују. Тако предмети са подугачке листе *Књиге нестајања*, уз припадајуће описе, постају координате за успостављање „друштвеног сећања, колективног оквира који обележава али не дефинише индивидуално сећање” (ВОЈМ 2005: 23), али и тачке интимне топографије читачевих успомена. Управо у овоме крије се механизам естетског и афективног деловања есеја Ане Ристовић: они омогућавају да уз сваки описани предмет читалац оживи *сопствено* сећање, да се, тренутно, врати у један од својих прошлих живота, како би рекао Господинов (Гаустин), и у заједнички оквир утисне своју,

¹⁷ Ово су обележја носталгије, према РОПОВИЋ–BELC 2014: 24.

особену, непоновљиву причу.¹⁸ Тиме се проза Ристовићеве наслања на идеју из „Епиграфике” *Физике туге* да „само пролазно и ефемерно вреди да буде записано” (ГОСПОДИНОВ 2013).

Неним есејима су, у чину рецепције, у коначници, истовремено оживљени општи дух једног времена / историјског периода (*колективно*) и фрагменти животне приче (идеалног) читаоца, његова сећања (*индивидуално*), осветљене су поједине коцкице мозаика од којих се конституише и непрестано преобликује грађевина личног идентитета, оно што, истодобно, и јесмо и (више) нисмо (што смо били) у датом тренутку времена. Ситуација је до одређене мере слична листању породичног албума са старим фотографијама (уз поједине есеје ауторка је заиста и додала аутентичне црно-беле фотографије описаних предмета), с тим што читалац своје драге особе на те слике „додаје” преузимајући их из „виртуелне стварности свести”¹⁹, у којој се дата фотографија и/или опис допуњују сасвим личним садржајима. Стога се чини да текстови из књиге Ане Ристовић могу у емоционалном смислу упечатљивије деловати на читаоце који у свом искуству чувају сличан или исти регистар коришћених/познатих предмета и појава, док емоционални учинак код читалаца млађе генерације може бити посредан (препознатљивост на основу породичног памћења или прича), а укупни доживљај суспрегнут, утишан, али свакако присутан, посредован пречишћеним стилем и лепотом језичког израза.²⁰

Кад читате есеје из ове збирке, имате утисак да вас је за руку узео управо Господиновљев Гаустин и провео вас кроз једну од својих клиника за прошлост, где пред вашим очима, у вашој глави искрсавају конкретне слике и предмети, обележја времена које се све више од нас удаљава – аудио-касета, телефонска говорница (на кованице), цигарет-жваке, креденац, индиго папир, куцаћа машина, црвени киоск, креда, хербаријум, свеска са рецептима, кликер... укупно стотину један предмет, да вас излечи од личног и колективног *алихџамера*.

За потребе сопственог лечења од наступајуће прогресивне деменције Г. Г. у роману *Временско склониште* (поглавље V, глава 23) у бележницу насловљену *Кратки речник заборављеног* најпре додаје „речи које му беже”, потом одељак за имена људи, потом за мирисе, звукове. „На крају се појавио још

¹⁸ Поред тога, како је један критичар приметио, вредност књиге Ане Ристовић је и у томе што нас приче у њој испричане „инспиришу на присећање на предмете који су нам били лично важни, а којих у овој књизи нема” (KRIVOKUĆA 2022).

¹⁹ Наведену синтагму употребио је А. Бергсон и нема везе са технологијом, него са људском слободом и креативношћу. Овај филозоф о прошлости размишља не као о нечему што једноставно више не постоји, већ „прошлост може и хоће да делује тако што се умеће у садашњу сензацију, из које црпе своју животност”. Метафора прошлости за њега је купа „која представља тоталитет виртуелних прошлости које извиру из садашњег тренутка”, уместо сукцесије, реч је о истовременом постојању. (Све према ВОЈМ 2005: 100). Ово су драгоцени увиди за разумевање схватања времена код оба писца којима се овде бавимо.

²⁰ Нашећемо само један пример: есеј о писахој машини завршава поређењем са компјутером. „Мислим да писаћа машина памти још више. Ево је, крај писаћег стола, у својој кутији, као нека корњача у оклопу. Чека да се размахне својим ножицама-словцима, урликне до краја зграде оно сећање и памћење које никако да запамтимо, јер у нама увек недостаје по једно слово на тастатури” (РИСТОВИЋ 2020: 19).

један одељак у бележници, можда и најважнији – о ономе што му се заиста догодило, како би га могао разликовати од онога што је прочитао у књигама и оног што је сам написао” (ГОСПОДИНОВ 2023: 247).

Тако се ове две бележнице, *књиге заборављеног/ишчезлог*, сусрећу и преклапају у идеји да управо њихови пописи чувају оно што је важно; то су окидачи за повратак оном што смо били и што јесмо.²¹

„ПРОШЛОСТ КОЈА НАМ ПРЕДСТОЈИ”: ИЗБЕЋИ КЛОПКУ НОСТАЛГИЈЕ

Романом *Временско склониште* Господинев на одређени начин наступа и као ангажовани писац. Активирајући потенцијал носталгије да буде и политички исказ за незадовољство садашњошћу (в. РОРОВИЋ–БЕЛС 2014), он са позиције рефлексивног носталгичара, каквог га (пре)познајемо у *Физици туге*, у новом роману преиспитује концепт рестауративне носталгије. Средишња поглавља романа (*Одлука*, *Једна засебно гледана земља*, *Референдум о прошлости*) писана су са свешћу и потребом да се и уметничким средствима укаже на опасност од политичке злоупотребе колективне носталгије.²² Зато се прича о идентитету и времену овде улива и преображава у причу о сећању, памћењу и заборављању, о колективитету, да би се све завршило у „хаосу краја, жестоког и хаотичног краја, који је претио да удави ово време и све живо у њему...” (ГОСПОДИНОВ 2023: 231), у повратку индивидуалној свести наратора, која се и сама разграђује заборавом и лаганим али сигурним гашењем.

Господиневљев експеримент „припитомљавања” прошлости приписан Гаустину заувек ће то и остати – експеримент, спекулација, привлачна грађевина у виртуелном простору свести/фикције, још један доказ суштинске несаавладивости апорија времена, потврда и осујећење непролазне људске чежње за трајањем. Ту чежњу макар привремено утажује књига, најбоље она чији се крај, читањем или писањем, може у недоглед одлагати.

Цитирана литература

БОЖИЋ, Снежана. „’Преображаји с оне стране границе’: књижевни гласови из расејања”. *Годишњак за српски језик*, год. XXXII, бр. 19, Ниш: Филозофски факултет (2021): стр. 51–62.

²¹ „И, са белешкама о стварима које су нам деловале неважно, ипак касније схватамо да се управо тамо, у неважном, гнездила и носила своја јаја патка прошлости.” (ГОСПОДИНОВ 2023: 155)

²² У једном интервјуу Господинев упозорава: „А носталгија, особито она неартикулирана, неизговорена, неисплесана носталгија може бити као суви барут, врло опасна. А најопасније је када поједини политичари почињу злоупотребљавати колективне носталгије. Тада морамо бити изузетно пажљиви”. Видети: <<https://mvinfo.hr/clanak/georgi-gospodinov-knjiznice-su-istinska-vremenska-utocista>> 15. 12. 2023.

- СТЕВАНОВИЋ, Кристина. *Конструкција идентитета у књижевном делу Растка Петровића* (докторска дисертација, ментор Б. Стојановић Пантовић). Нови Сад: Филозофски факултет, 2014.
- ВОЈМ, Svetlana. *Budućnost nostalgije* (prev. Z. Gluhbegović, S. Simonović). Beograd: Geopoetika, 2005.
- НОЋ, Маја. „Stalna samo mijena jest”, 2018. <<https://www.ziher.hr/recenzija-fizika-tuge-gospodinov-g-stalna-samo-mijena-jest/>> 14. 12. 2023.
- ЈЕРГОВИЋ, Miljenko. „Georgij Gospodinov: domovina je tamo gdje su naši neprijatelji”, 2020. <<https://www.jergovic.com/subotnja-matineja/georgij-gospodinov-domovina-je-tamo-gdje-su-nasi-neprijatelji/>> 13. 12. 2023.
- КРИВОКУЋА, Nebojša. „Ana Ristović: 'Knjiga nestajanja' ili kratka šetnja kroz iščezlo”, 2022. <<https://www.fathipster.net/sh/article/2022/07/28/ana-ristovi%C4%87-knjiga-nestajanja-ili-kratka-%C5%A1etnja-kroz-i%C5%A1%C4%8Dezlo>> 15. 12. 2023.
- МИРИЋ, Jovan. „O pojmu identiteta u psihologiji”. *Psihologija*, 1–2, Beograd: Društvo psihologija Srbije (2001): 49–60.
- ПОПОВИЋ, Milica, Petra BELC. „Jugonostalgija: Jugoslavija kao metaprostor u suvremenim umjetničkim praksama”. *Život umjetnosti: časopis za suvremena likovna zbivanja*, br. 94, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti (2014): 18–35.
- ЅОП, Ljiljana. „Nostalgija i književnost”. *Sarajevske sveske*, br. 29/30, 2011. <<https://sveske.ba/en/content/nostalgija-i-književnost>> 13. 12. 2023.
- ТОДОРОВА, Marija. *Imaginarni Balkan* (prev. D. Starčević, A. Bajazetov Vučen). Beograd: Biblioteka XX vek, 1999.
- ВАНТЕЛ, Endru Baruh. *Književnost Istočne Evrope u doba postkomunizma*. Beograd: Stubovi kulture, 2006.

Извори

- ГОСПОДИНОВ, Георги. *Физика туге* (прев. Ивана Стоичков). Београд: Геопоетика, 2013.
- ГОСПОДИНОВ, Георги. *Сва наша тела* (прев. Марија Јоанна Стојадиновић). Београд: Геопоетика, 2019.
- ГОСПОДИНОВ, Георги. *Временско склониште* (прев. Јасмина Јовановић). Београд: Геопоетика, 2023.
- РИСТОВИЋ, Ана. *Књига нестајања*. Београд: Архипелаг, 2020.

Снежана В. Божич

ИДЕНТИЧНОСТ(И) ВЪВ ВРЕМЕТО: ГЕОРГИ ГОСПОДИНОВ, АНА РИСТОВИЧ

Въз основа на теоретико-методологичното изследване на културата /в теориите на носталгијата и спомените/, статијата анализира резултатите од набљуденијата

върху някои от прозаическите творби на българския писател Георги Господинов, като едновременно прави тематични и смислови паралели със сбирката есета на сръбската писателка Ана Ристович. Връзката между тях е общият комунистически/социалистически и постсоциалистически опит, близкото и *близостта* на териториите и обществата, от които двамата творци произхождат и са техни изразители. Основната изследователска цел е да се тръгне по следите на идентичността (индивидуална, групова, колективна) в посткомунистическото / постсоциалистическото общество, за да се открият нейните модели, които се ре-конструират или преосмислят в рамките на художествения наратив. В изследването се обръща особено внимание на творческите подходи за „разлистване“ на идентичността на отделните герои, предизвикано от комплексните външни обстоятелства и вътрешните императиви на самите личности, от въпросите на посткомунистическата носталгия, която е съществен белег на прозата на Господинов и Ристович. Комплексността, динамичността и пластичността са характеристики на принадлежността, които дават възможност за различни вариации на творческото изразяване и структуриране на литературния текст, за свободно движение на персонажите във времето и пространството, за жанрова пропускливост на творбите и т.н., което Господинов използва особено ефектно. Това също са и форми на творческо преосмисляне на феномена на преходното и трайното, на спомена и забравата, на начина на съществуване в пространството и времето в себе си и сред хората – т.е. до вечните въпроси за смисъла на литературата, историята и (отделния) човешки живот. Намирането на пресечните точки между романите на Г. Господинов и есетата на Ана Ристович създава възможност за изследване на наднационалните особености на времето, което, в границите на сходни обществено-политически обстоятелства чрез отделни човешки съдби в различен географски ареал, показва общи черти.

Ключови думи: идентичност, минало, спомен, забрава, постсоциализъм, носталгия

Snežana V. Božić

IDENTITY(IES) IN TIME: GEORGI GOSPODINOV, ANA RISTOVIĆ

Finding its solid theoretical-methodological foundation in the cultural studies/theories of nostalgia and memory, this paper presents the results of an analysis of selected prose works by the Bulgarian author Georgi Gospodinov, as well as an overview on the collection of essays by the Serbian author Ana Ristović which may be connected with Gospodinov's prose through theme and meaning. This connection was created by the shared communist/socialist and post-socialist experience of the authors, as well as by the proximity and *closeness* of the space and societal communities to which they belong and to which they give voice. The primary goal of this research was to discuss the issues of identity (individual, group, collective) in the post-communist/post-socialist society and to discover the identity models that become re-constituted and/or re-examined within

the given narratives. The paper includes a detailed study of the creative processes used to determine the “layers of identity” of an individual, motivated by complex external circumstances and internal imperatives of the personality itself, as well as of the issues of post-communist nostalgia which left a strong mark on Gospodinov’s prose and the book of essays by A. Ristović. The complexity, dynamism and plasticity of the identity categories may enable various types of creative play and modeling of the literary material, free movement of characters through time and space, genre permeability of text etc., and these were particularly effectively used by Gospodinov. There are many different forms of artistic re-examination of the phenomena of transience and duration, memory and oblivion, modes of existence in space and time, in one’s own mind and among people, as well as the eternal questions of the meaning of literature, history and (individual) human life. In addition, the establishment of points of contact between the Gospodinov’s novel and the Ana Ristović’s essays opens up space for new research on supranational characteristics of an era which, under the auspices of similar socio-political circumstances, formed the shared characteristics of individual human destinies in different geographic regions.

Key words: identity, past, memory, oblivion, post-socialism, nostalgia

ПРОШЛО И БУДУЋЕ У КУЛТУРИ СРБА И БУГАРА
МИНАЛО И БЃДЕЩЕ В КУЛТУРАТА НА СЪРБИ И БЪЛГАРИ

Издавач

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, деканица

Координаторка Издавачког центра

Доц. др Сања Игњатовић, продеканка за научноистраживачки рад

Лектура

Ђорђе Шуњеварић

Техничко уредништво

Дарко Јовановић (Дизајн корице)

Милан Д. Ранђеловић (Прелом)

Ирена Вељковић (Дигитализација)

Формат

17 x 24

Тираж

10 CD-а

Штампарија

Филозофски факултет у Нишу

Ниш, 2024.

ISBN 978-86-7379-646-8

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41(082)
811.163.2(082)
821.163.41(082)
821.163.2(082)

ПРОШЛО и будуће у култури Срба и Бугара [Електронски извор] =
Минало
и бђдеше в културата на Срђби и Бђлгари : тематски двојезични зборник
радова / Приредила Снежана Божић. - Ниш : Универзитет, Филозофски
факултет,
2024 (Ниш : Универзитет, Филозофски факултет). - 1 електронски оптички
диск
(CD-ROM) : tekst ; 12 cm. - (Библиотека Сусрети / [Филозофски факултет,
Ниш] ; 19)
Системски захтеви: Нису наведени. - Тираж 10. - Радови на срп. или буг. језику.
- Белешке
о ауторима = Белешки за авторите. - Напомене и библиографске референце
уз текст
. - Библиографија уз сваки рад. - Резимеа на енгл. и срп. или буг. језику.
ISBN 978-86-7379-646-8
а) Српски језик -- Зборници б) Бугарски језик -- Зборници
в) Српска књижевност -- Зборници г) Бугарска књижевност -- Зборници

COBISS.SR-ID 143431945